

ВІДГОЛОСКИ МАТРІАРХАТУ В „ОДІССЕЇ”

Розглядаються рудименти матріархату і матрилінійного ладу в поемі Гомера „Одіссея”. Аналізуються свідчення пережитків матріархату, що у гомерівському суспільстві співіснували з характерними рисами патріархату. На підставі здійсненого аналізу стверджується, що Гомер намагався підкреслити згубний характер матрилінійного успадкування влади (женихи, Агамемнон і Егіст, Едіп). Розправа Одіссея над женихами є тріумфом нового патріархального порядку над відживаючим матріархальним ладом.

Ключові слова: Гомер, Одіссея, давньогрецький епос, матріархат, матрилінійне успадкування влади, патріархат.

У ХІХ столітті у науці виникає теорія матріархату [6; 14; 7], згідно з якою первісне суспільство на етапі палеоліту знаходилося під домінацією жінок, на плечі яких лягали справи суспільної організації, передусім догляд і виховання дітей. Згодом були встановлені такі його риси як матрилінійне право, матрилокальна і матрифокальна організація суспільства, наявність материнського роду, рівноправне становище жінок [9, с. 296]. Щоправда, науковцям не вдалося підтвердити основну тезу теорії матріархату про наявність на ранній стадії первіснообщинного суспільства абсолютної домінації жінок.

За цією ж теорією у неоліті на зміну матріархальній організації в більшості стародавніх суспільств приходять *патріархат*, який характеризується переважним становищем чоловіків, парним шлюбом, батьківським правом. Але пізніші дослідження показали, що впровадження патріархального ладу не було однозначно детерміновано переходом до неоліту: пережитки матріархату зберігалися у багатьох народів, які знаходилися вже на досить високому рівні розвитку класового суспільства: у етрусків, лідійців, етеокритян, або мінойців, пелазгів, стародавніх єгиптян та інших [17, с. 136–175]. Рудименти матріархату відмічали римські автори у стародавніх германців і кельтів [11, с. 1–30]. Більше того, матріархальний лад зберігається по сьогоднішній день у віддалених кутках земної кулі: у *туарегів* Сахари, *мосуо* в південному Китаї, *хасі* в Індії і в багатьох інших.

У давнину пережитки матріархату засвідчені у народів, суспільство яких вже жило за законами патріархату, в тому числі у стародавніх греків і римлян. Важливим джерелом їх дослідження є пам'ятки епічної поезії Стародавньої Греції. В цьому плані на перше місце можна поставити „Одіссею”. Порівняно з „Іліадою” вона є пізні-

шою – як у мовному, так і у світоглядному плані. В „Одіссеї” висувуються на перше місце ідеали правопорядку, подружнього кохання і вірності, а провідною стає ідея справедливості богів. В „Іліаді” ж ці ідеали якоюсь мірою теж присутні (згадаймо хоча би зворушливе зображення стосунків Гектора і Андромахи [VI 390-496]), але вони принаймні ще не відіграють значущої ролі. В цьому полягає одна із принципових відмінностей між двома шедеврами давньогрецької епічної поезії. Можемо твердити, що Ксенофан (VI в. до н.е.), критикуючи Гомера за антропоморфний характер богів:

πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκ' Ὀμηρὸς θ' Ἠσιόδός τε,
ὄσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδέα καὶ ψόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν
[D.-K. 21 В 11]

*Все богам приписали Гомер та Гесіод,
те, що для людей є ганебне і безвстидне:*

*красти та й перелюб чинити ще й взаємно
обманювати*

мав на увазі передусім „Іліаду”. Тому, мабуть, мають рацію ті дослідники, котрі вважають, що поеми належать двом різним авторам [15, с. ХІ–ХІІІ; 2, с. 77–78; 12, с. 72–79].

Як би там не було, „Одіссея” хронологічно пізніша, але водночас незрівнянно архаїчніша, ніж „Іліада”. Значну її частину займає розповідь головного героя про пригоди у казковому світі, у якому фантастичне неподільно сплітається з реальністю, границі межі ними стерті. Дослідники цілком справедливо окреслюють суспільство „Одіссеї” як сукупність світів, що накладаються одні на одні [13, с. 77–110].

Зокрема, в описі царства казкових мореплавців – феаків поет мусив спиратися на спогади про прадавню мінойську цивілізацію Криту, збережені у грецькій епічній традиції [17, с. 381; 8]. Її вже давно не було на історичній арені, коли ахейське військо на чолі з Агамемноном висаджувалось під Троєю, але греки переказували із покоління в покоління спогади про *гордих етеокритян (мінойців)*. Мінойські жінки мали користуватися великою шаною і авторитетом, як на це вказують і традиція, і археологічні дані.

Подібною була ситуація жінок у царстві феаків на острові Схерія, котрим править мудрий *Алкіной*. Коли море викинуло Одіссея на берег острова, богиня Афіна – опікунка Одіссея, висилає туди доньку царя Навсікаю [VII 13-40]. Вона знаходить героя поеми, допомагає йому привести себе до ладу і супроводжує до міської брами. Далі він піде сам. Розстаючись із ним, Навсікая

пояснює, що, увійшовши у палац, він має підійти не до царя, а до його дружини – *Арети*:

τὸν παραμειψάμενος μητρὸς περὶ γούνασι χεῖρας
βάλλειν ἡμετέρης, ἵνα νόστιμον ἦμαρ ἴδῃαι
χαίρων καρπαλίμως, εἰ καὶ μάλα τηλόθεν ἔσοι
[VI 310-312].

*Крісло його [Алкіноя] обійшовши, матусі моєї коліна
Ти обійми і проси, щоб радісний день повороту
В край свій побачити швидше, хоч ти ще від
нього й далеко.*

У місті Одиссей зустрічає богиню Афіну у вигляді юної діви. Вона подає йому ту ж саму вказівку – найперше підійти до Арети, бо тільки вона може надати йому допомогу:

εἴ κέν τοι κείνη γε φίλα φρονέησ' ἐνὶ θυμῷ,
ἔλπωρή τοι ἔπειτα φίλους ἰδέειν καὶ ἰκέσθαι
οἶκον ἐς ὑψόροφον καὶ σῆν ἐς πατρίδα γαῖαν.
[VII 75-77]

*Як і до тебе вона сердечну проявить прихильність
Буде надія тобі побачити рідних, вернувшись
В дім, побудований гарно, на рідну свою батьківщину.*

У цьому ж епізоді Афіна розповідає про царську пару:

Ἀρήτη δ' ὄνομ' ἐστὶν ἐπώνυμον, ἐκ δὲ τοκῆων
τῶν αὐτῶν, οἱ περ τέκον Ἀλκίνοον βασιλῆα
[VII 54-55].

*Зветься Арета вона на ім'я; від батьків тих же самих
Родом вона, що від них і владар Алкіної народився.*

Тобто Арета мала бути рідною сестрою свого чоловіка. В стосунку до людей, які походили зі змішаних зв'язків богів зі смертними – а дідом Алкіноя і Арети мав бути не будь-хто, а сам Посейдон [VII 61–63], – зв'язок між рідними братом і сестрою не вважався кровозмішенням. Гомер, описуючи родину бога вітрів Еола, говорить, що він мав шість синів і шість дочок і всіх їх одружив між собою [X 5-9]. Згадаймо також, що в Єгипті фараони, а пізніше і царі з династії Птолемеїв, обожнювані жерцями і народом, одружувалися з рідними сестрами. Кровозмішування в світі міфу нешкідливе [16, с. 381]. Воно було однією з характерних рис матриархату (так звана *матріархальна ендогамія* [17, с. 134–135]).

Що стосується матрилінійного способу передачі влади і майна у спадщину, то він не обов'язково означав, що у суспільстві правлять жінки, оскільки був також притаманний багатьом народам, у яких вже наявні всі характерні риси матриархату [17, с. 126–127, 132–133].

Що стосується феаків, трохи далі поет впроваджує поправку і подає, всупереч щойно сказаному, що Арета була донькою рідного брата свого чоловіка [VII 61–66], тобто племінницею, що вже не вважалося кровозмішуванням. Подібні суперечності у Гомера трапляються нерідко [4, с. 103–109]. Далі поет всіляко підкреслює велику

пошану Алкіноя до дружини [VII 66-77], зауважуючи зокрема, що:

οὐ μὲν γάρ τι νόου γε καὶ αὐτῇ δεύεται ἐσθλοῦ,
οἷσί τ' εὖ φρονέησι, καὶ ἀνδράσι νεΐκεα λύει
[VII 73-74].

*Не бракувало-бо їй ясного ума й благородства,
Вміла й порадить вона, й суперечку мужів розв'язати.*

Тобто керувала державними справами разом із чоловіком, що аж ніяк не могло бути характерно для жінки у патріархальному суспільстві.

Важливим моментом є те, що Одиссей, вступивши до палацу Алкіноя, виконує два різні обряди: перш за все обіймає коліна цариці (матріархальний звичай), а потім сідає в попіл біля вогнища (патріархальний звичай) [V 139]. І рішення спочатку прийняти його як шановного гостя, а пізніше повернути з багатими дарами на батьківщину оголошує саме Арета [XI 335-341]. Щоправда, один із феаків зауважує, що таке рішення мав би прийняти сам Алкіноя. Але цар лише підтверджує рішення дружини:

τοῦτο μὲν οὕτω δὴ ἔσται ἔπος, αἶ κεν ἐγὼ γε
ζῶδς Φαίηκεσσι φιληρέτμοισιν ἀνάσσω
[XI 348-349].

*Все, що тут сказано, буде й на ділі так само, як правда,
Те, що живу я й феаками тут веслолюбними правлю.*

Але у тих же феаків чітко виступають і риси патріархального суспільства. Влада у них всетаки безперечно належить Алкіною, як це недвозначно видно з опису подій під час перебування Одиссея на Схерії [пісні VI–VII і XIII]. Звернімо увагу іще на одну важливу рису патріархального суспільства: у VII пісні Навсікая говорить Одиссею, що їй не випадає йти разом з ним по місту, це була би для незаміжньої дівчини велика огуда. Вона проводить його лише до брами міста. Алкіноя, дізнавшись про це, говорить, що його донька „не до ладу учинила”, покинувши чужинця [VII 299–300]. Однак Одиссей на це відповідає, що Навсікая пропонувала йому йти разом у палац (що не є правдою, пор. [VI 270–290]), але він сам цього не схотів.

Якщо ж мова йдеться вже про царство Одиссея, то у цілком реалістичному описі життя і суспільних стосунків – такими, якими вони повинні були виглядати в часах Гомера, а це мало бути вже патріархальне суспільство – також проступають деякі риси давніших епох. З одного боку, у поемі постійно підкреслюється, що Телемах є сином головного героя поеми. Але на цьому фоні досить дивно звучать його слова, коли у розмові з Афіною він говорить:

μήτηρ μὲν τέ μέ φησι τοῦ ἔμμεναι, αὐτὰρ ἐγὼ γε
οὐκ οἶδ'· οὐ γάρ πώ τις ἐδὸν γόνον αὐτὸς ἀνέγνω
[I 215-216].

Мати мені говорила, що ніби я син Одиссеїв, –

Сам я не знаю. Та хто ж бо те знає, від кого
родивсь він?

Можна зрозуміти, що така відповідь зумовлена особистою ситуацією Телемаха, котрий виріс без батька. Однак звертає на себе увагу її загальнолюдський характер: οὐ γάρ ... τις ... ἀνέγνω ‘адже ніхто не знає’. І що важливо, відповідаючи на це, Афіна не згадує батька:

οὐ μὲν τοι γενεὴν γε θεοὶ νόον μιν ὀπίσσω
θῆκαν, ἐπεὶ σέ γε τοῖον ἐγένετο Πηνελόπεια
[I 222-223].

Видно, в майбутнім боги не залишать твого
без слави

Роду, коли породила такого, як ти, Пенелопа!

І це при тому, що у наступних епізодах мова постійно йде про Одиссея як про безсумнівого батька Телемаха. Порівняймо, наприклад, те, що Афіна говорить далі [I 253-270]. Можемо припускати, що в уста Телемаха поет вложив збережений в епічній традиції прадавній вислів οὐ γάρ πώ τις ἔδον γόνον αὐτὸς ἀνέγνω. Адже у матриархальному суспільстві парного шлюбу не існувало, а жінки мали право вступати у любовні зв'язки за власним вибором. Член такого суспільства не міг знати, хто його батько [1, с. 101], саме так, як про це говорить Телемах. Античні автори писали, наприклад, про „розпусні” звичаї етрусських і лідійських жінок [5, с. 83–84; 17, с. 76, 138], хоча у світлі сучасних досліджень те, що їм видавалося розпустою, було насправді рівноправною або навіть привілейованою ситуацією жінок. А ось що пише, наприклад, римський географ Помпоній Мела про плем'я гарамантів (Північна Африка):

Nulli certa uxor est. Ex his qui tam confuso parentium coitus passim incertique nascuntur, quos pro suis colant formae similitudine agnoscunt [Pomponius Mela I 45] – Ніхто з них не має власної жінки. З дітей, які родяться з таких мішаних зв'язків, виховують як своїх тих, що є до них подібні.

Звернімо далі увагу на найважливішу для змісту поеми справу: чому женихи – представники знатних родів Итаки, – сватаються до Пенелопи? При тому, що на Итаці живуть батько Одиссея – Лаерт і його син Телемах. Чому ніхто з них не може, заступити відсутнього володаря?

Якщо мова про Лаерта, то тут справа виглядає досить дивно. Він живе за містом, у своєму скромному господарстві і потерпає у злиднях [I 188–192]. Детальніше злиденний стан Лаерта поет описує в останній пісні поеми, коли його син Одиссей нарешті приходиться до нього:

τὸν δ' οἶον πατέρος εὐρεν ἔκτικμένην ἐν ἀλωῇ,
λιστρεύοντα φυτόν· ὀπίσσω δὲ ἔστο χιτῶνα,
ῥαπτὸν ἀεκέλιον, περὶ δὲ κνήμησι βοείας
κνημίδας ῥαπτὰς δέδετο, γραπτῶς ἀλεείων,

χειρῖδας τ' ἐπὶ χερσὶ βάτων ἔνεκ' αὐτὰρ ὑπερθεῖν
αἰγείην κυνέην κεφαλῇ ἔχε, πένθος ἀέξων

[XXIV, 226–231].

Лиш свого батька знайшов [Одіссеї] у саду,
доглянутім добре,

Куц обгортав він. Латаний весь і брудний
був на ньому

драний, нужденний хітон, на голінках із би-
чої шкури

Латані мав наголінники, щоб від дрятин
захищатись,

Мав на руках рукавиці від тернів, а зверху козиний
На голові мав каптурок, що збільшував
вигляд злиденний.

Ніде в „Одіссеї” немає згадки про те, що Лаерт був свого часу царем Итаки. Щоправда, в останній пісні „Одіссеї” Лаерт згадує, як колись давно він очолював похід кефалленців (так називалися мешканці держави Одиссея) на місто Нерік: Κεφαλλήνεσσιν ἀνάσσω ‘правлячи кефалленцями’ [XXIV 378]. Але з цих слів ясно тільки те, що колись Лаерт очолював військову експедицію. Для цього, скоріше за все, він таки мав бути царем, але в такому випадку поет мусив би вяснити, коли і в якій спосіб Лаерт зрікся царської влади. А про це нема мови. Як відомо, остання пісня поеми мала виникнути найпізніше, отже, можемо припускати, що слова про керівництво Лаертом походом це лише спроба затушувати протиріччя між злиденим станом батька і могутністю сина. Вони явно суперечать тому, що перед тим говорить поет про Лаерта (див. вище).

Важливо й те, що поет найчастіше іменує Одиссея βασιλεύς ‘цар’, проте ніколи не вживає цього титулу по відношенню до Лаерта. Батька найчастіше стосується епітет $\text{♁} \text{♂} \text{♁} \text{♂} \text{♁}$ ‘герой’ [наприклад, I 189]. До Одиссея, крім того, дуже часто вживається також епітет $\text{♁} \text{♂} \text{♁} \text{♂} \text{♁}$ ‘нащадок Зевса’. Дивно, проте, що цього титулу поет не вживає в стосунку до інших родичів свого героя, хоча вони теж мали би на нього право. Отже, можна твердити, що і влада, і велика шана, якою користувався цар Итаки у грецькому війську під Троєю, випливали з його особистих здібностей і заслуг, а не з його походження або зі значущості його держави. Адже Итаку аж ніяк не можна віднести великих центрів мікенської цивілізації – ані в світлі історичних даних, ані з її опису в „Одіссеї” [13, с. 234–235].

Дещо кращою виглядає ситуація Телемаха. Він живе у царському домі, котрий, щоправда, не може порівнюватися з резиденціями мікенських володарів у Пілосі, Мікенах чи Кноссі. Принаймні окреслення палац до нього не пасує, але справа не в тім. Справжнім нещастям для Телемаха є сваволя женихів, які вже понад три роки самовільно

влаштовують у його домі бенкети, руйнуючи масток, залишений Одиссеєм. Телемах народився незадовго до від'їзду батька під Трою, йому вже 20 років. Проте, навіть будучи сином царя, він не може вступити у володарювання царством свого батька і покласти край сваволі женихів.

Якщо мова про владу, то навіть найзухваліший із женихів, *Антіной*, визнає право Телемаха на владу над державою:

μη σέ γ' ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ βασιλῆα Κρονίων ποιήσειεν, ὃ τοι γενεῆ πατρῴϊόν ἐστιν

[I 385–386].

Тільки б не дав нам Кроніон державцем тебе на Итаці,

Морем омитій, хоч маєш на неї з народження право!

Слово *γενεῆ* „з народження право” передає норму патріархального ладу, згідно з якою влада і масток переходили від батька до сина. Але створюється враження, що вона не мала повної сили. Тобто в цьому випадку ми маємо справу з однією з багатьох суперечностей, які часто заважаємо у Гомера. Причиною її може бути те, що поема відображає перехідний період від материнського до батьківського права, який мав характеризуватися гострою боротьбою у суспільстві.

Слова Антіноя становлять виняток: із наступних рядків поеми видно, що ані сам Телемах, ані тим паче женихи не припускають, що син царя може мати безперечне право на царювання. Тобто його право на наслідування батьківської влади над державою Одиссея таке саме, як і інших представників аристократичних родів Итаки. Він лише *par inter pares*. Про це ясно говорить сам Телемах, підкреслюючи при цьому лише своє право на успадкування особистої власності батька:

ἀλλ' ἢ τοι βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ, νέοι ἠδὲ παλαιοί, τῶν κέν τις τόδ' ἔχησιν, ἐπεὶ θάνε διὸς Ὀδυσσεύς· αὐτὰρ ἐγὼν οἴκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο καὶ δμῶων, οὓς μοι ληίσσατο διὸς Ὀδυσσεύς

[I 394–398].

Тільки ж у нас, між ахейців, і на морем омитій Итаці

Інших державців багато ще є – і старих, і молодших, –

З них комусь влада перейде, як вмер Одиссей богосвітлий.

В себе ж один тільки я повновладним господарем буду

Дому і слуг, що для мене придбав Одиссей богосвітлий.

Це ж підтверджує один із провідних женихів Евримак:

Τηλέμαχ', ἢ τοι ταῦτα θεῶν ἐν γούνασι κεῖται,

ὅς τις ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ βασιλεύσει Ἀχαιῶν κτήματα δ' αὐτὸς ἔχος καὶ δώμασι σοῖσιν ἀνάσσει· μὴ γὰρ ὃ γ' ἔλθοι ἀνὴρ, ὅς τις σ' ἀέκοντα βίηφι κτήματ' ἀπορραΐσει, Ἰθάκης ἔτι ναιεταούσης

[I 400–404].

В лоні богів, Телемаху, від нас це заховано, мабуть, Хто володарити буде на морем омитій Итаці.

В домі ж твоєму єдиний над власним добром ти господар.

Хто б це посмів силоміць у тебе майно одібрати, Поки Итака стоїть і люди на ній проживають.

Далі Телемах скликає жителів Итаки на збори, де домагається від женихів, щоби вони залишили його дім (II 40–79), але вони залишаються при своєму. Не переконує їх і ворожбит Аліферс, що віщує їм загибель від рук Одиссея [I 161–167]. Антіной навіть домагається від Телемаха, щоби він відправив матір до її батька Ікарія:

μητέρα σὴν ἀπόπεμψον, ἄνωχθι δέ μιν γαμέεσθαι τῷ ὅτεψ' τε πατήρ κέλεται καὶ ἀνδάνει αὐτῇ

[II 113–114].

Матір свою відішли і умов, щоби стала до шлюбу З тим, кого батько укаже й хто буде самій до вподоби.

В останньому рядку цього фрагмента маємо справу з двома різними нормами звичаєвого права. Згідно з материнським правом, жінка ставала володаркою всього маєтку і сама могла вибрати собі нового чоловіка. Натомість патріархальне право вимагало, щоби хтось із родичів чоловічої статі – в даному випадку син – отримав маєток у спадщину. Він же мав право повторно видати дружину померлого заміж.

З'являючись на люди, Пеннелопа прикриває обличчя „білотканям, яким покривалом” (Λιπαρὰ κρηδεμνα) [I 334]. Як відомо, подібний звичай зустрічається у патріархальних суспільствах по сьогоднішній день. Звертає на себе увагу і те, в який спосіб Телемах вказує матері, що їй нема чого встрявати у чоловічі розмови:

ἀλλ' εἰς οἶκον ἰούσα τὰ σ' αὐτῆς ἔργα κόμιζε, ἰστόν τ' ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε ἔργον ἐποίχεσθαι· μῦθος δ' ἀνδρεσσι μελήσει πᾶσι, μάλιστα δ' ἐμοί· τοῦ γὰρ κράτος ἔστ' ἐνὶ οἴκῳ." ἢ μὲν θαμβήσασα πάλιν οἰκόνδε βεβήκει· παιδὸς γὰρ μῦθον πεπνυμένον ἔνθετο θυμῷ

[I 356–361].

Краще до себе вертайся й пильнуй там своєї роботи, Кросен своїх, веретен, та доглянь щоб служниці у домі

Всі працювали як слід. А розмови вести – чоловіча Справа, найбільше ж моя, бо єдиний я в домі господар.

Подиву повна, до себе вернулає тоді Пеннелопа, – Синове слово розумне їй глибоко в душу запало.

Вираз παιδὸς μῦθον πεπνυμένον ‘синове

слово розумне', безперечно, свідчить про схвальне ставлення поета до слів Телемаха.

Дослідники вже давно дійшли висновку, що влада у державі Одиссея повинна була переходити по жіночій лінії, тобто правлять чоловіки, але стати царем можна було, лише одружившись із дружиною або донькою царя. Це було так зване матрилінійне спадкування влади, яке у сучасній науці вважається однією з найважливіших рис матриархату. Ця ж норма зберігалася і у багатьох народів, котрі жили за нормами патріархату. Зокрема, в такий спосіб приходили до влади легендарні царі стародавнього Риму [17: 76–77].

Можемо твердити, що і женихам шлюб із Пенелопею був потрібен тільки задля влади. Особистий масток Одиссея, як ми бачили, мав перейти у спадок Телемаху – вони не могли і, зрештою, нібито і не збиралися претендувати на нього. Пенелопа, як жінка, теж, мабуть, не могла їх приваблювати. Вона, по-перше, була старша віком, що видно з того, як вона до них звертається: &□♦◊□□✽☎ ☾❖○□✽☎ ○■❖♦◆❖☎ □□☎☎ [II 96, XIX 141, XXIV 131], дослівно: 'юнаки, мої женихи'. До речі, саме так звертається до них і старший віком Медонт [XVII 174]. По-друге, вони в її ж домі вступають у любовні зв'язки з її ж рабнями [XXII 441–445], що і в часи Гомера не могло не викликати засудження, пор. негативну оцінку ганебної поведінки челядниці, яку дає Евріклея:

πεντήκοντά τοί εἰσὶν ἐνὶ μεγάροισι γυναῖκες
[.....]
τάων δώδεκα πᾶσαι ἀναδείης ἐπέβησαν,
οὐτ' ἐμέ τίουσαι οὐτ' αὐτήν Πηνελόπειαν
[XXII 421, 424–425].

*В нас п'ятдесят є челядниць – жінок, що постійно слугують
[.....]
Є дванадцять між них, що стали на шлях безсоромний –*

Ані мене не шанують, ні навіть саму Пенелопу.

Звернімо нарешті увагу й на те, що говорить поет про ставлення Лаерта до невольниці Евріклеї: Ἴσα δέ μιν κεδνῆ ἀλόχῳ τίεν ἐν μεγάροισιν, εὐνῆ δ' οὐ ποτ' ἔμικτο, χόλον δ' ἀλέεινε γυναϊκός [I 434].

*В домі так само її шанував, як жінку дбайливу.
Ложя її не ділив проте, щоб не знівити дружину.*

Тобто, на відміну від пізніших часів (див. [3, с. 148–151]), гомерівський герой міг ще боятися задрощів дружини.

Отже, метою женихів була влада, про що прямо говорить Еврімах в останню мить свого життя:

Ἀντίνοος· οὗτος γὰρ ἐπίηλεν τάδε ἔργα,
οὐ τι γάμου τόσσον κεχρημένος οὐδὲ χατίζων,
ἀλλ' ἄλλα φρονέων, τά οἱ οὐκ ἐτέλεσε Κρονίων,

ὄφρ' Ἴθάκης κατὰ δῆμον εὐκτιμένης βασιλεύοι
[XXII 48–52].

*Та Антіноі, що найбільш тут винен у всьому,
лежить он Мертвий. Але не тому оці справи усі учинив він,
Що до одруження прагнув, його так жадаючи дуже, –*

*Інше на думці він мав, чого не призволив Кроніон:
Володарем на Ітаці, доладно збудований, стати.*

Цими словами він намагається звалити всю провину, власну і решти женихів, на щойно вбитого Одиссеєм Антіноя. Але з тексту поеми ясно, що й інші женихи прагнули саме влади над Ітакою, ключ до якої – тільки одному з них – міг дати шлюб із Пенелопею [17: 388; 13 : 117].

Цей же висновок підтверджує вживання в стосунку до Пенелопи епітету $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}$ 'цариця' [IV 697], один раз поет йменує її навіть $\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{O}\mathfrak{M}\mathfrak{M}$ $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}$ 'могутня цариця' [XVI 332]□□, що аж ніяк не пасує до значення невеличкого царства Одиссея, яке включало, крім Самої Ітаки, також невеликі острови Закінт, Дуліхій і Самос (Кефаленію) [Іліада II 631–637; Одиссея I 35]. Ітака була з них найменшою. Не відповідає такий величний титул і ситуації самої Пенелопи, яка мусить зносити зухвальство женихів і навіть у власному домі підпорядковуватися сину (див. вище).

Якщо мова про рід Одиссея, то форма $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{O}\mathfrak{M}\mathfrak{M}$ 'цар' вживається лише щодо нього самого (див. вище). Натомість форму жіночого роду $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}$ 'цариця' Гомер вживає по відношенню до Пенелопи, а також до представниць царського роду у феаків – Арети [VII 241] і Навсікаї [VI 115]. На мою думку, це треба, очевидно розуміти як форму жіночого роду прикметника $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{O}\mathfrak{M}\mathfrak{M}$ 'царствений'. Він вказував не тільки на саму причетність до влади, але й на внутрішню властивість передавати її, яка була притаманна лише жінкам. Ось чому означення $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}$ вжито також у стосунку до Пенелопи, незважаючи на її скрутне становище. Відповідна ж форма чоловічого роду $\Omega\mathfrak{S}\cdot\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{M}\mathfrak{H}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\cdot\mathfrak{O}\mathfrak{M}\mathfrak{M}$ 'царствений' не стосується ані Телемаха, ані сина Нестора Пісістрата і взагалі відсутня у Гомера.

Отже, основний сюжет „Одіссеї” побудовано на подіях, – мабуть, не повністю фіктивних, – пов'язаних із спробою аристократів перейняти владу на Ітаці під час довготривалої відсутності царя. Вони поклалися при цьому на норми звичаєвого матрилінійного права, згідно з яким Пенелопа не мала права заборонити женихам сватати її:

ἢ δ' οὐτ' ἀρνεῖται στυγερὸν γάμον οὐτε τελευτήν
ποιῆσαι δύναται [I 249–250].

Шлюб ж бридкого вона ні відкинуть не сміє,

ні краю

Їх домаганням не може покласти.

Перемога ж Одиссея знаменує торжество батьківського правопорядку. Цікаво, що поет ніде не говорить про те, в який спосіб сам герой поеми здобув владу. Дж. Томсон вказує, що, можливо, як твердила пізніша традиція, пошлюбивши Пенелопу за згодою її батька – могутнього володаря Ікарія [17, 386–389].

Звернімо також увагу на дуже важливий мотив, який, здається, випав з поля зору дослідників Гомера – трагічну долю могутнього царя Мікен Агамемнона. Як подає грецька міфологічна традиція, він був підступно вбитий у день повернення з-під Трої дружиною Клітемнестрою та її коханком Егістом. Цей міф добре нам відомий із трилогії Есхіла „Орестея”, зверталися до нього також Софокл і Евріпід. В „Одіссеї” ж ця подія згадується тринадцять разів. Перший раз про вбивство Агамемнона говорить на початку поеми Зевс – верховне божество грецької релігії. В його уста поет вкладає основну ідею поеми:

ὦ πόποι, οἷον δὴ νῦν θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται.
ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν,
ὡς καὶ νῦν Αἰγισθος ὑπὲρ μόρον Ἄτρεΐδαο
γῆμ' ἄλοχον μνηστήν, τὸν δ' ἔκτανε νοστήσαντα,
εἰδὼς αἰπὺν ὄλεθρον, ἐπεὶ πρό οἱ εἶπομεν ἡμεῖς,
Ἑρμείαν πέμψαντες, εὖσκοπον Ἀργεῖφόντην,
μήτ' αὐτὸν κτείνειν μήτε μνάσθαι ἄκοιτιν·
ἐκ γὰρ Ὀρέσταο τίσις ἔσσεται Ἄτρεΐδαο,
ὅππότε ἂν ἠβήσῃ τε καὶ ἦς ἰμείρεται αἴης.
ὡς ἔφαθ' Ἑρμείας, ἀλλ' οὐ φρένας Αἰγισθοιο
πεῖθ' ἀγαθὰ φρονέων· νῦν δ' ἀθρόα πάντ' ἀπέτεισε
[I 35–36].

*Горе! Як легко смертні тепер нас у всьому винують!
Зло – від богів, – вони кажуть, самі ж через
власну зухвалість*

*Всупереч долі багато на себе нещастя ви-
кликають.*

*Так і Егіст проти долі дружину Атріда законну
Взяв за жону, а самого убив, щойно той по-
вернувся.*

*Знав же й про згубу свою, бо завчасно до нього
го послали*

*Світлого ми дозорця Гермеса сказати, щоб
не смів той*

*Ані Атріда вбивати, ні жони його брати за себе.
Бо за Атріда відомста відбудеться через Ореста,
Щойно змуженіс' й почне за рідним він красм
тужити.*

*Так йому мовив Гермес, та не міг він на думку
Егіста*

Радою доброю вплинуть, – і той за все поплатився.

І що дуже важливо, у переважній більшості випадків згадується як вбивця лише Егіст – його

ім'я вживається в „Одіссеї” 20 разів, [I 35-41; 300; III 194; 256-308; IV 518; XI 389; XXIV 22]. Підступна ж дружина царя *Клітемнестра* (☹●◆◆☉☉○■☹☹◆◆☹☹) згадується в „Одіссеї” всього 7 разів: тричі під своїм іменем [III 266, XI 422; 439]], один раз поет називає її *Тиндаресвою донькою* [XXIV 199] і ще тричі – дружиною Агамемнона, не подаючи імені [III 235; XI 409; XXIV 97]. Зі слів душі Агамемнона, з котрою Одиссей спіткався у підземному царстві, можна зрозуміти, що безпосередньо до його вбивства Клітемнестра не мала відношення, а позбавила життя лише Кассандру [XI 422-436]. У третій же пісні мудрий цар Пілосу Нестор говорить Телемаху про те, що вона довго не погоджувалася на ганебний зв'язок з Егістом:

ἦ δ' ἦ τοι τὸ πρῶν μὲν ἀναίνετο ἔργον ἀεικές,
διὰ Κλυταμνήστρη· φρεσὶ γὰρ κέχρητ' ἀγαθήσι
[III 265–266].

*Спершу проте, Клітемнестра пресвітла ніяк
не давала*

Згоду на справу негідну, вона була в помислах чиста.

І лише в останній пісні поеми Агамемнон, протиставляючи Пенелопу Клітемнестрі, називає лише останню винуватицею страшного злочину, не згадуючи при цьому Егіста:

οὐχ ὡς Τυνδαρέου κόρη κακὰ μῆσατο ἔργα,
κουρίδιον κτείνασα πόσιν, στυγερὴ δέ τ' αἰοιδῆ
ἔσσει' ἐπ' ἀνθρώπους, χαλεπὴν δέ τε φῆμιν ὀπάσει
θηλυτέρησι γυναιξί, καὶ ἦ κ' εὐεργὸς ἔησιν
[XXIV 199–202].

*Та не така Тиндареева донька [Клітемнестра],
що зле учинила,
Юних днів мужа убивши. Жакливі лунати-
муть в людях*

*Співи про неї. Лихою вона неславою вкрила
Вдачею кволик жінок, хоч будуть вони й добродесні.*

Можемо твердити, що це одна з тих поправок, про які мова була вище. Очевидно, що для Гомера причиною і тяжких незгод Одиссея після повернення на Ітаку, і трагічної долі Агамемнона є матрилінійне спадкування влади. В обох випадках виступають і претенденти на її здобуття, шлях до влади відкриває лише одруження з дружиною царя.

Вихідна ситуація в обох випадках подібна. Але розвивається вона прямо протилежним способом: в одному випадку можна говорити, як то майстерно передає Борис Тен, про великі чесноти Пенелопи, а у другому – про лиху славу Клітемнестри. Саме від жінок залежить, чи претендент на царську владу, спираючись на стару норму звичаєвого права, стане володарем. Ось чому Гомер стільки разів повертається в „Одіссеї” до мотиву вбивства Агамемнона, він – паралельно основному сюжету – проходить червоною ниттю через усю

поему, від самого початку аж до останньої пісні.

Поет згадує також сина Агамемнона Ореста, котрий, як ми знаємо, досягнувши зрілого віку, помстився Егісту за вбивство батька. Звернімо увагу на те, що Гомер нічого не говорить про те, що Орест вбив не лише Егіста, але й рідну матір. Очевидно, що останній факт – такий важливий для давньогрецької трагедії – не мав іще значення для автора „Одіссеї”. Текст поеми свідчить про те, що її роль у скоєнні огидного злочину в ті часи повинна була сприйматися як другорядна.

Невипадково „Одіссея” згадує ще одну жінку, шлюб з якою спочатку дає владу, а пізніше приводить до згуби. Мова про матір царя Фів Едіпа – *Епікасту* (в трагедії Софокла вона виступає під іменем *Іокаста*):

μητέρα τ' Οιδιπόδαο ἴδον, καλήν Ἐπικάστην,
ἢ μέγα ἔργον ἔρεξεν ἀϊδρεΐησι νόοιο
γῆμαμένη ᾧ υἱῷ ὁ δ' ὄν πατέρ' ἐξεναορίζας γῆμεν
[XI 271–274].

*Матір Едіпову там, Епікасту, я бачив прекрасну.
Діло страшне несвідомо вчинила вона – за дружину
Рідному синові стала; отця свого вбивши, із нею
Він одружився.*

Отже, маємо підстави твердити, що Гомер був прибічником патріархальних стосунків, а приклади страшних злочинів мали передати ідею згубності матрилінійного способу передачі влади. Тому-то поет мовчить про те, як Одіссеї дійшов до влади (див. вище).

Своє переконання про перевагу батьківського права поет ніде не висловлює прямо. Ось, наприклад, як у XV пісні віщун Теоклімен говорить Телемаху, що він як син має право на владу у царстві свого батька:

ὑμετέρου δ' οὐκ ἔστι γένεος βασιλεύτερον ἄλλο
ἐν δήμῳ Ἰθάκης, ἀλλ' ὑμεῖς καρτεροὶ αἰεὶ
[XV 531–534].

*Роду, що царственным більше від вашого був
би, немає*

В цілїй Итаїї, од всіх-бо ви завжди були найсильніші.

В „Одіссеї” також не говориться прямо, що Орест, вбивши Егіста, став володарем Мікен, але це можна зрозуміти зі слів Нестора [III 309–312].

Світогляд автора відображає і вставна пісня про невдалу спробу перелюбства, вчинену богом війни Аресом, яку співає Демодок у палаці Алкіноя. Аресові вдалося звабити Афродіту, але коханці, не встигши зогрішити, були спіймані чоловіком Афродіти – Гефестом [VIII 266–368]. Таке оповідання могло виникнути лише в патріархальному суспільстві, в якому існує парний шлюб і поняття перелюбства.

Можна згадати і морську богиню Каліпсо, котра пропонувала Одіссею безсмертя, якщо він залишиться у неї [V 206–210]. Але навіть найбільше благо, яке тільки міг здобути смертний (у

цьому випадку також через жінку), не могло звабити Одіссея. Годі тоді вже говорити про Алкіноя, котрий пропонує Одіссеєві, якщо він тільки залишиться у країні феаків, руку своєї доньки Навсікаї [VII 310–315]. Поет прямо не говорить про те, чи у цьому випадку Одіссеї здобув би право на царську владу, але ми можемо це додумуватися. Як би там не було, Одіссеї навіть не відповідає на цю пропозицію. І слід підкреслити, що герой поеми, повернувшись на Ітаку після всіх своїх пригод, отримує найвищу нагороду – рідний дім, де на нього чекають вірна жінка, люблячий син і віддані слуги.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що „Одіссея” містить численні згадки як про прадавні звичаї, котрі могли існувати у матріархальному суспільстві, так і про рудименти матріархату в патріархальному суспільстві. Але Гомер не просто переказав нам відомості про прадавні звичаї пращурів, він також у поетичній формі передав своє ставлення до кардинальних проблем суспільного життя. Поема являє собою шедевр композиції, де немає нічого зайвого і випадкового. Вона в поетичній формі відображає боротьбу між прибічниками матріархальних і патріархальних суспільних відносин, яка у периферійному царстві Одіссея могла точитися навіть за життя поета.

Твори античної літератури

1. Fragmente der Vorsokratiker, Bd. 1, 10 / H. Diels, W. Kranz (ed.). – Berlin, 1961.
2. Гомер. Одіссея / Гомер ; переклад Бориса Тена. – К. : Держ. літ. видав., 1963. У посиланнях на „Одіссею” подаються тільки пісня (римськими цифрами) і рядки (арабськими цифрами) – без назви поеми.
3. Homeri. Odyssea / Homeri ; red. P. von der Muehll. – Studgardiae, 1984.
4. Homeri. Ilias / Homeri ; red. A. Ludwice. – Lipsiae, 1907.
5. Mela Pomponius. De chorographia / Mela Pomponius ; red. S. Sharypkin. – Piotrcoviae : Piotrkowskie Wydawnictwo Naukowe, 2011.

Наукова література

1. Акимова Л. Искусство Древней Греции / Людмила Акимова – СПб. : Азбука-Классика, 2007.
2. Боннар А. Греческая цивилизация / Андре Боннар. – М. : Искусство, 1992.
3. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Лидия Винничук – Москва : Высш. шк., 1988.
4. Зелинский Ф. Ф. „Закон хронологической несовместимости” и композиция „Илиады” / Фаддей Францевич Зелинский // Ф.А. Корша. – М., 1896. – С. 103–109.

5. Немировский А. И. Этруски. От мифа к истории / Александр Иосифович Немировский – М., 1980.
6. Bachofen J.J. Das Mutterrecht / Johann Jakob Bachofen. – Stuttgart 1861.
7. Engels Fr. Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates / Friedrich Engels. – Berlin, 1962.
8. Gimbutas M. Die Zivilisation der Göttin / Marija Gimbutas. – Frankfurt am Main, 1996.
9. Graves R. The Greek Myths / Robert Graves. – London : Penguin, 1955.
10. Marler J. The Myth of Universal Patriarchy: A Critical Response to Cynthia Eller's Myth of Matriarchal Prehistory / J. Marler // Feminist Theology. – 2006. – Vol. 14, No. 2. – P. 163–187.
11. Kehne R. “Babska władza” u ludów ościennych w ujęciu historiografii rzymskiej / Peter Kehne/ – Poznań : Wydawnictwo VIS, 2002.
12. Kupis B. Historia religii w starożytnej Grecji / Bogdan Kupis/ – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.
13. Luce J. V. Homer i epoka heroiczna / J.V. Luce. – Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986.
14. Morgan L.H. Ancient Society / Lewis H. Morgan. – New York, 1877.
15. Sinko T. Wstęp do „Odysei” / Tadeusz Sinko. – Warszawa : PWN, 1953.
16. Smith R.T. Matrilocality / R.T. Smith // Smelser and Baltes (eds.) / International encyclopedia of the social and behavioral sciences. – Orlando, 2002. – Vol. 14. – P. 9416.
17. Thomson G. Egea prehistoryczna / G. Thomson. – Warszawa, 1958.
18. Wesel U. Der Mythos vom Matriarchat: Über Bachofens Mutterrecht und Stellung von Frauen in frühen Gesellschaften vor der Entstehung der staatlichen Herrschaft / Uwe Wesel. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1980.

The article is dedicated to the rudiments of matriarchy and matrilinear society in Homer's „Odyssey”. The author analyses testimonies of survivals of matriarchy which co-existed with the characteristic features of patriarchy in Homeric society. On the grounds of analysis of the given testimonies, we may assume that Homer tried to accentuate a deleterious character of the matrilinear succession of the state power (the tragic fate of the bachelors, Agamemnon, Oedipus) which he opposed to the patrilinear one. The Odysseus' victory over the bachelors is the triumph of a new social order over the dying off matriarchy.

Key words: Homer, Odyssey, ancient Greek epos, patriarchy, matrilinear succession, patriarchy.

Рассматриваются рудименты матриархата и матрилинейного общества в „Одиссее” Гомера. Анализируются свидетельства пережитков матриархата, которые сосуществовали в гомеровском обществе с характерными чертами патриархата. На основании осуществленного анализа этих свидетельств утверждается, что Гомер старался подчеркнуть пагубный характер матрилинейного наследования власти (трагическая судьба женихов, Агамемнона, Эдипа). Расправа Одиссея над женихами знаменует триумф нового общественного порядка над отмирающим матриархатом.

Ключевые слова: Гомер, Одиссея, древнегреческий эпос, матриархат, матрилинейное наследование власти, патриархат.